

Зайцев Ю. К.,

д-р екон. наук, професор,
заступник завідувача кафедри політичної економії
обліково-економічних факультетів,
zyk3000@rambler.ru

Москаленко О. М.,

д-р екон. наук, доцент,
професор кафедри політичної економії обліково-економічних факультетів,
alexmoskalenko@ukr.net

ДВНЗ «Київський національний економічний університет
імені Вадима Гетьмана»

Зайцев Ю. К.,

д-р екон. наук, професор,
заместитель заведующего кафедрой политической экономии
учетно-экономических факультетов

Москаленко А. Н.,

д-р екон. наук, доцент,
професор кафедры политической экономии учетно-экономических факультетов ГВУЗ
«Киевский национальный экономический университет
имени Вадима Гетьмана»

Zaitsev Y.K.,

Dr. of Econ. Sciences, Professor,
Deputy Head of the Department of Political Economy
of Accounting and Economics Faculties,

Moskalenko O. M.,

Dr. of Econ. Sciences, Associated Professor,
Professor of the Department of Political Economy of Accounting and Economics Faculties SHEI
«Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman»

**ТРАНСФОРМАЦІЯ ФОРМ, ФУНКЦІЙ, РЕЗУЛЬТАТІВ ПРАЦІ
В ІНФОРМАЦІЙНІЙ ЕКОНОМІЦІ
ТА ЇЇ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ НАСЛІДКИ
ТРАНСФОРМАЦІЯ ФОРМ, ФУНКЦІЙ, РЕЗУЛЬТАТОВ ТРУДА
В ІНФОРМАЦІЙНОЇ ЕКОНОМІЦІ
И ЕГО СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ПОСЛЕДСТВИЯ**

**TRANSFORMATION OF FORMS, FUNCTIONS OF THE LABOUR
IN INFORMATION ECONOMY AND ITS SOCIO-ECONOMIC RESULTS**

У статті аналізується суперечливий процес розвитку форм, функцій та результатів праці в умовах якісної трансформації сучасного технологічного способу виробництва на засадах його інтелектуалізації та становлення економіки знань. Досліджуються теоретичні підходи до проблеми збереження ролі праці як найважливішого фактора виробництва у сучасному суспільстві.

В статье анализируется противоречивый процесс развития форм, функций и результатов труда в условиях качественной трансформации современного

технологического способа производства на базе его интеллектуализации и становления экономики знаний. Исследуются теоретические подходы к проблеме сохранения роли труда как важнейшего фактора производства в современном обществе.

Based on the urgent need for the study regularities and interconnection between labour and perspectives of society's development the goals of this article are as follows: 1) to research the content of labour, direction of the dynamics of its development; 2) to analyze the controversial process of the form, function and performance measures of labour in terms of quality transformation of modern technological mode of production based on its intellectualization and forming the knowledge economy; 3) to explore theoretical approaches to preserving the role of labour as the most important factor of production in the modern society. Scientific originality of this study lies in the generalization of the regularities of complication forms of functioning and transformation of the content and nature of the labour, the criteria for assessment its value, thus and its remuneration. It has proved that the character and content of relationships between owners of intellectual potential, capabilities for difficult, creative and intellectual labour and other subjects of economic activity who are the owners of traditional forms of capital, entrepreneurs, state, different employees who are engaged in the material production are becoming more complicated and complex. It has proved that the consumer society that grows on the opportunities of the knowledge economy largely denies the historical perspective of these opportunities, losing passionarity related significantly with the struggle of previous generations for «place in the sun». The practical significance of the results of this study is that the attention to the theoretical penetration into the essence of the processes in labour sphere and labor relations in conditions of the intellectualization of the economy, is the key not only to appropriate quality state policy in this area, but furthermore the key to harmonizing the interests of all social strata of society as the whole society as well.

Ключові слова. Праця, інтелектуальна праця, форми праці, зміст і характер праці, постіндустріальне та інформаційне суспільство, економіка знань, інноваційна економіка, інтелектуальний потенціал, інтелектуальний капітал, інтелектуальний продукт, «кінець праці», дауншифтери, гламурний капіталізм, трендоїди.

Ключевые слова. Труд, интеллектуальный труд, формы труда, содержание и характер труда, постиндустриальное и информационное общество, экономика знаний, инновационная экономика, интеллектуальный потенциал, интеллектуальный капитал, интеллектуальный продукт, «конец труда», дауншифтеры, гламурный капитализм, трендоиды.

Keywords. Labor, intellectual labour, forms of labor, the content and character of labour, post-industrial and information society, knowledge economy, innovative economy, intellectual potential, intellectual capital, intellectual product, the «end of work», downshifts, glamorous capitalism, trends.

Вступ. Вже у XVIII ст. в Європі склалися принаймні два напрями концептуальних уявлень сутності особистості, її місця, мотивації та характеру діяльності в економічному і суспільному житті. Причому перший напрям виходив саме з того, що місце людини у системі економічних відносин формують, насамперед, такі чинники, як її особиста праця, активна життєва позиція, вміння, бережливість. Саме такі чинники, на думку представників цього напрямку, забезпечують природне право людини вважати себе особистістю, творцем, у тому числі й свого життя. Характеризуючи значення та функції праці у процесі історичного розвитку економічних систем і суспільств послідовники такого підходу, фактично із самого початку досліджень закономірностей економічного поступу, визначали її непересічне місце у системі людських цінностей, вбачаючи у праці основу, «батька» суспільного багатства, а в історії розвитку праці «ключ до розуміння усієї історії суспільства» [1].

Досліджуючи характер змін у змісті праці в процесі економічного розвитку, еволюції соціально-економічних відносин, можна визначити ознаки та чинники якісних змін у функціях людини, як організатора виробництва, виробника та споживача, суб'єкта економічних відносин, тобто розкрити його нову роль у суспільному виробництві.

Такі висновки знаходять підтвердження у ставленні до визначення ролі праці у житті суспільства та окремої людини з боку багатьох сучасних дослідників.¹ Так, наприклад, розкриваючи закономірності зв'язку між працею та перспективами розвитку суспільства деякі вчені вважають, що, динаміка праці потенційно служить загальним виразом соціального прогресу, оскільки «праця уявляє собою не просто технологічний робочий процес, вона уособлює економіку, представляючи сферу відносин людей і між собою, і з природою. Те, наскільки результативні, раціональні ці відносини, особливо з природою, у значній мірі залежить від праці, її змісту, характеру, отже від самої людини, від того, як вона здійснює виробництво. Якщо ж при цьому враховувати й уречевлену працю, це означає, що праця представляє всю економіку» [2].

Постановка завдання. На наш погляд, наведена вище позиція цілком відповідає реаліям економічного життя. Адже дослідження змісту праці, напрямків і динаміки її розвитку, дозволяє побачити увесь багатобарвний спектр процесів, що відбуваються в економічній системі під впливом цього розвитку, — від механізмів реалізації функцій праці і видів трудових операцій до чинників розвитку людського та інтелектуального капіталу; від характеру розподілу виробничої діяльності в умовах індустріального, постіндустріального та інформаційного суспільства до причин, що викликають появу і визначають специфіку інтелектуального та соціального капіталу, трансформацію структури соціальної стратифікації тієї чи іншої країни.

Отже, потреба у розкритті закономірностей зв'язку між працею та перспективами розвитку суспільства дозволяє нам сформулювати такі цілі статті: 1) дослідити зміст праці, напрямків динаміки її розвитку; 2) проаналізувати суперечливий процес розвитку форм, функцій та результатів праці в умовах якісної трансформації сучасного технологічного способу виробництва на засадах його інтелектуалізації та становлення економіки знань; 3) дослідити теоретичні підходи до проблеми збереження ролі праці як найважливішого фактора виробництва у сучасному суспільстві.

Результати дослідження. Науково-технічна революція кардинально змінює структуру та функції змісту праці. Виходячи з того, що зміст праці у процесі її використання знаходить свій прояв у взаємодії людини із знаряддями та предметами праці, а характер, рівень і принципи такої взаємодії залежать від якості праці, пов'язаної з визначенням цілей економічної діяльності та прийняттям рішень щодо їх реалізації, від способу використання наявних факторів виробництва, місця працівника у системі контролю за процесом безпосереднього виробництва продукту, тобто певного технологічного способу виробництва, можна говорити про те, що в умовах інформаційного суспільства складність праці відіграє надзвичайно важливу роль у зміні місця та ролі людини у системі суспільного відтворення, відносин власності, отже соціально-економічних відносин, кардинально змінюючи як виробничі властивості та можливості працівника, так і характер його взаємодії з іншими суб'єктами господарської діяльності.

Слід зазначити, що зростання ролі висококваліфікованої, творчої, інтелектуальної праці в умовах становлення економіки знань викликає до життя надзвичайно складну сукупність змін у системі трудових (та і соціально-економічних) відносин, у формах

¹Надзвичайно ґрунтовною, оригінальною та цікавою у цьому плані є, наприклад, робота петербурзького економіста-теоретика Сльмеева В. Я. (Див. Ельмеев В. Я. Социальная экономия труда: общие основы политической экономии. — СПб.: Изд-во С.-Петербур. Ун-та, 2007).

та функціях праці. які не завжди є однозначними, конструктивними, спрямованими виключно на прогресивні зміни у суспільному відтворенні під впливом розвитку праці та безпосереднього носія здатності до праці. Адже, як підкреслював в одній із своїх останніх робіт відомий теоретик технократичного суспільства Джон Кеннет Гелбрейт, «Основна проблема полягає у тому, що праця — це принципово різний досвід для різних людей», а основний «парадокс» — у тому, що «слово «праця» у рівній мірі охоплює тих, для кого вона виснажувальна, нудна та неприємна, і тих, кому вона надає справжнє задоволення, ким вона не сприймається як обов'язок. Саме використання одного й того ж слова для описання абсолютно різних обставин відкриває очевидний обман» [3].

І дійсно, в умовах формування постіндустріальної, інформаційної економіки домінуюча роль у створенні суспільного продукту, забезпеченні економічного зростання та розвитку, отже й добробуту людини та суспільства, переходить до інтелектуальної праці, яка набуває, у більшості випадків, нематеріальних форм. Однак, трансформація форм праці на цьому не завершується. Так, на думку відомого теоретика Андре Горца, «основні продукти суспільної діяльності» в умовах «економіки знань» виступають вже не як «кристалізована праця», а як «кристалізовані знання» і, відповідно, «мінова вартість матеріальних та нематеріальних товарів залежить у кінцевому рахунку не від кількості сукупної суспільної праці, що в них міститься, але, насамперед, від наявності в них знань, інформації та інтелекту». Отже, робить висновок А. Горц, «не вимірна єдиною мірою абстрактна суспільна праця, а зміст знань стає найважливішою суспільною субстанцією усіх товарів, основним джерелом вартості і прибутку, основною формою праці та капіталу» [4].

Таке ускладнення форм функціонування та трансформації змісту і характеру праці, критеріїв визначення її цінності, отже й оплати, безперечно, ускладнює й характер і зміст відносин між безпосередніми носіями інтелектуального потенціалу, здатності до складної, творчої, інтелектуальної праці та іншими суб'єктами економічної діяльності — власниками традиційних форм капіталу, підприємцями, державою, різними категоріями найманих працівників, які займаються традиційними видами виробничої діяльності у матеріальному виробництві. Адже, матеріальні форми праці (як її ще називають, живої праці) нікуди не щезали, хоча й динамічно втрачають свої позиції, як у виробництві так і в розподілі, не дарма у науковій літературі з проблем трудових відносин останнім часом йдеться про «кінець праці».

Власне, концептуальний підхід до аналізу причин, чинників та динаміки процесу розгортання передумов приходу «кінця праці» має, на наш погляд, право на існування та не викликає особливих питань, якщо йдеться лише про «кризу», яку зараз «переживає фізична праця» [5]. Однак, такий кінець праці, не всі дослідники проблеми розуміють однаково.

Зокрема, деякі учені, такі як, наприклад, Т. Стоуньєр, А. Горц, А. М. Орехов та інші вважають, що скорочення поля функціонування, форм і функцій фізичної (матеріальної) праці та розгортання потреби у масовому застосуванні праці інтелектуальної викликає, поряд із прогресивними змінами у структурі виробництва, технологічному способі виробництва, виробничих можливостях суспільства, цілу низку незворотних процесів, які породжують глибинні трансформаційні суперечності економічного і соціального життя суспільства.

Насамперед, це суперечності пов'язані із проблемою якісних перетворень ролі та функцій інтелектуальної (нематеріальної) праці, яка приходить на зміну традиційній

фізичній формі. Названі вище вчені вважають, що, по-перше, знання заміщає собою живу працю (Т. Стоуньєр), а по-друге, оскільки у постіндустріальній (інформаційній) економіці домінують, насамперед, наукоємні технології, «не праця, не капітал, а наука, наукове знання (помножені на швидке, ефективне їх використання) утворюють «кровеносну систему» [6].

Фактично з наукового обігу вилучається проблема функціонування та ролі праці взагалі. Але ж інтелектуальна праця, хай і не у матеріальних формах, — це, по-перше, все одно праця, а, по-друге, поза її використанням і розвитком неможливі ані знання, ані наукоємні технології, як основа нової «кровеносної системи» інформаційної економіки. Недарма Георг В. Гегель, розкриваючи філософський зміст праці підкреслював, що саме «праця утворює» [7], а Генрі Форд у своїх мемуарах зазначав, що бізнес, який не виробляє нічого крім грошей — пустий бізнес. Найбільш пряма дорога до грошей, на думку Форда, це та, яка веде через працю.

Ми якось швидко і без заперечень сприйняли визначення сутності інформаційної економіки та інформаційного суспільства за Д. Беллом, згідно якого ця суть полягає у здатності «трансформувати наукові знання у кінцевий продукт «високих технологій». Таке розуміння сутності інформаційної економіки дозволило Д. Беллу сформулювати інформаційну теорію вартості, основне положення якої полягає в наступному: «Коли знання у своїй систематичній формі залучається до практичної переробки ресурсів (у вигляді винаходу або організаційного удосконалення), можна сказати, що саме знання, а не праця виступає джерелом вартості» [8].

Але ж, по-перше, є й інші визначення інформаційного суспільства, за природою своєю апіорі суспільства інноваційного. Зокрема, відомий теоретик Б. Санто дає визначення інноваційного суспільства як «високоінтелектуального суспільства до того ж у глобальних розмірах», підкреслюючи, що це шлях тих, хто обрав «метою і формою своєї діяльності безупинне інтелектуальне пізнання, існування яких характеризується підвищеною інтелектуальною діяльністю і прагненням реалізувати свої ідеї. Криштально чистою формою підвищеної інтелектуальної активності потрібно, очевидно, вважати наукову діяльність і, насамперед, фундаментальну діяльність» [9].

Як бачимо, на першому плані у визначенні сутності економіки знань за Б. Санто — певна форма діяльності індивіда, або суспільства. Але ж будь-який вид діяльності людини відбувається у процесі праці, незалежно від того, яку форму праця набуває. Більш суттєвим положенням стосовно розуміння діалектики взаємопереходів певних видів та форм праці у знання та навпаки, знань у ту чи іншу форму праці та продукту, і з цим ми можемо цілком погодитися, є теза Б. Санто, згідно з якою «Головне джерело (внутрішнє) інноваційного розвитку це «активне втручання в процес власної зміни», яке є «нелінійним, непередбачуваним процесом» [9].

Отже, головна особливість і проблема пізнання закономірностей становлення, функціонування та розвитку інформаційної, інноваційної економіки — не зникнення праці, не заміна праці знаннями (хіба ж будь-яке знання не результат праці), а трансформація форм і функцій праці, її результатів, які знаходять свій прояв тепер не лише у матеріальній, доступній, дотиковій або відчутній формі. Ускладнюються потреби суспільства, економіки, людини, — ускладнюються й форми, функції та результати праці. Але природа, субстанціональна основа праці, як процесу взаємодії із оточуючою нас матерією у найрізноманітніших формах її прояву — по суті своїй не змінюється.

Ускладнюється проблема визначення цінності праці, її кількісної оцінки. Але ж для цього й існує наукова діяльність людини, як різновид праці, інтелектуальної праці, і одним із визначальних критеріїв у такій оцінці буде, мабуть, визначення суспільного результату функціонування різних форм праці і, зокрема, праці інтелектуальної, нематеріальної. Ще один критерій оцінки складної, творчої, інтелектуальної, у тому разі й нематеріальної, праці сформулював відомий у свій час поет Рамсул Гамзатов. Він писав: «На ринках закон существует издревле: чем больше товара, тем стоит дешевле. Товар и талант меж собой не похожи. Второго чем больше, тем стоит дороже».

Говорячи про проблеми функціонування праці в інформаційній економіці слід, мабуть, звернути увагу на такі обставини: домінування творчої інтелектуальної праці в економіці знань знімає значну кількість проблем, пов'язаних із зростанням виробничих можливостей, продуктивності праці, отже із значним зростанням можливостей задоволення потреб і суспільства і населення і виробництва. Однак, водночас, різке зростання продуктивності праці внаслідок якісно нових можливостей технологічного способу виробництва в інформаційній економіці збуджує проблему зайнятості, виводячи її на новий рівень, оскільки вона тепер регулюється не тільки циклічним характером суспільного відтворення в умовах ринкової економіки капіталістичного типу.

Інтелектуальна праця, по-перше, забезпечує значне зростання продуктивності виробничих потужностей, але, по-друге, створює передумови для виникнення та розвитку застійного безробіття. Цей процес посилюється й тим, що стати носієм здатності до інтелектуальної, творчої праці можна лише маючи якісну освіту, яка постійно зростає в ціні (наприклад, рік навчання у Кембріджі коштує сьогодні 20 тис. фунтів стерлінгів). Значне відносне скорочення робочих місць для працівників інтелектуальної праці та одночасне зростання вартості якісного навчання викликає ще одну проблему — звуження пропускну здатності «соціальних ліфтів», отже, значну диференціацію, ускладнення структури середнього класу, скорочення його кількісно, сприяючи, таким чином, розвитку процесів соціальної депривації та соціального відчуження, що, у свою чергу, звужує мобільність мотиваційних можливостей системи соціально-економічних відносин сучасного капіталістичного суспільства.

Значне зростання можливостей задоволення потреб людини та суспільства в умовах економіки знань поглиблює також проблеми цивілізаційного, культурологічного, етичного та морального характеру. Адже в умовах, коли виробнича діяльність перестає бути визначальною, а задоволення основних потреб індивіда у розвинених країнах (та й не тільки) майже гарантується суспільством, саме культура може забезпечити зв'язок поколінь, розуміння потреби (хоча окремі теоретики сьогодні говорять що це ніколи й не було потребою людини, дивись, наприклад, праці Сидориної Т.Ю.) у праці, у стійких соціальних та культурних зв'язках між окремими індивідуалізованими та автономізованими особистостями, значна кількість яких відчуває себе, насамперед, космополітичними споживачами, а не виробниками, громадянами, пов'язаними у єдине нерозривне ціле працею та історією попередніх поколінь тієї чи іншої країни, тієї чи іншої цивілізації. Недарма, ще у XIX ст., один із засновників німецької історичної школи політичної економії Вільгельм Г.Ф. Рошер вважав, що чим вище культура, тим вище цінується праця. Суспільство ж масового споживання, яке виростає на можливостях інтелектуальної економіки багато в чому заперечує історичну перспективу цих можливостей,

втрачаючи пасіонарність, пов'язану, у значній мірі, із боротьбою попередніх поколінь за «місце під сонцем».

Про те що такі наші твердження не є голослівними можуть свідчити тенденції у сфері праці, споживання та розвитку пов'язані із появою нового напрямку у системі суспільного відтворення та суспільного життя, який знаходить свій прояв у так званому глем-капіталізмі (гламурному капіталізмі), коли суб'єкти економічних відносин перетворюються вже не на звичайних споживачів, а на «трендоїдів», основною метою яких є не праця, а споживання ексклюзивних товарів, чим і визначається їх статус у відповідному соціальному середовищі. Масового характеру набуває також таке явище, як дауншифтерізм, в рамках якого сотні тисяч людей добровільно відмовляються від творчої інтелектуальної праці, не ставлять перед собою ніяких інших цілей окрім спокійного «рослинного» життя. Такий добровільний споживацький відхід дуже великої кількості молодих людей, молодих сімей від складної систематичної праці при наявності, водночас, у них певних, часом високих, здібностей і талантів несе у собі потенційну загрозу щодо можливостей протистояння викликам людству навіть у середньостроковому майбутньому.

Ще одна проблема цивілізаційного плану, породжена високотехнологічним способом виробництва інформаційної економіки, її мережевими можливостями, пов'язана із значними можливостями індивідуалізації виробників, що є одночасно і благом і загрозою суспільству. Ці можливості приводять, на думку деяких дослідників, до появи нової «короткострокової» ментальності. Можливість і потреба змінювати місце роботи багато разів протягом життєвого трудового циклу (у США наприклад, в середньому, 11 разів) свідчить, з одного боку про високу та гнучку мобільність працівника, якість його здатності до праці, однак, з іншого боку, позбавляє його можливості відчувати себе відповідальним членом суспільства, колективу, отже формує, врешті решт, ментальність тимчасовості.

Майже безмежні можливості інформаційної економіки, як це не дивно, створюють передумови для декваліфікації частини населення, насамперед, молоді. Сутність цієї проблеми досить яскраво та образно розкрив у своїй книзі «Мілина» відомий публіцист Ніколас Карр (США), який вважає: «для молодого покоління технічні новинки небезпечні саме тому, що вони не дозволяють розвинути здібності споглядального мислення — наприклад, через уважне читання або дискусію з конкретної теми». «Нові технології схлопують здатність людини до формування навичок до мислення, так і не давши їй розкритися якщо мова йде про молодь» [10].

Висновки. Підводячи підсумки аналізу тенденцій функціонування та розвитку праці в умовах становлення інформаційної економіки, інформаційного способу виробництва, слід зазначити, що процес трансформації її форм, функцій та результатів має, безперечно, прогресивний та конструктивний характер з точки зору стратегічних завдань, що стоять перед національними економічними системами, перед глобалізованою економікою та суспільством в цілому. Однак, і це також безперечно, поза регулюванням цього процесу з боку суспільства він може вийти з під контролю, звівши нанівець не тільки колосальні можливості що відкриваються перед людиною та людством, але й спровокувавши деградацію системи соціально-економічних відносин, цивілізаційних надбань тощо. Саме тому, увага до теоретичного проникнення у сутність процесів, що відбуваються у сфері праці, трудових відносин в умовах інтелектуалізації економіки, є запорукою не лише відповідної якісної політики

у цьому напрямку з боку держави, але й запорукою гармонізації інтересів усіх соціальних страт суспільства, отже й усього суспільства в цілому.

Література

1. Энгельс Ф. Людвиг Фейербах и конец классической немецкой философии. / Маркс К. и Энгельс Ф. — Соч. — 2 изд. — Т. 21. — С. 317.
2. Игнатовский П. Динамизм труда и социально-экономический прогресс / П. Игнатовский // Экономист. — 2005. — № 1. — С. 4.
3. Гэлбрейт, Джон Кеннет. Экономика невинного обмана: правда нашего времени / Джон Кеннет Гэлбрейт. — М.: Издательство «Европа», 2009. — С. 33.
4. Горц, А. Нематериальное. Знание, стоимость и капитал [Текст] / А. Горц / пер. с нем. и фр. М. М. Сокольской; Гос. Ун-т — Высшая школа экономики. — М.: Изд. Дом Гос. Ун-та — Высшей школы экономики, 2010. — С. 41.
5. Сидорина Т. Ю. Цивилизация труда: заметки социального теоретика / Т. Ю. Сидорина. — СПб.: Алетейя, 2014. — С. 286-287.
6. Орехов Андрей Михайлович. Социальная философия: Предмет, структурные профили и вызовы на рубеже XXI века / А. М. Орехов. — М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2011. — С. 226–227.
7. Антология мировой философии. В 4-х т. Т. 3. Буржуазная философия конца XVIII в. — первых двух третей XIX в. М., «Мысль», 1971. — С. 341.
8. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество / Д. Белл. — М.: Academia, 1999. — С. 168.
9. Санто Б. Сила инновационного саморазвития / Б. Санто // Инновации. — 2004. — № 2. — С. 2.
10. Газета «СЕГОДНЯ». — 7.03. 2013. — С. 5.

References

1. Jengel's F. Ljudvig Fejerbah i konec klasičeskoj nemečkoj filosofii. / Marks K. i Jengel's F. — Soch. — 2 izd. — T. 21. — S. 317.
2. Ignatovskij P. Dinamizm truda i social'no-jekonomičeskij progress / P. Ignatovskij // Jekonomist. — 2005. — № 1. — S. 4.
3. Gjelbrejt, Dzhon Kennet. Jekonomika nevinnoho obmana: pravda našego vremeni / Dzhon Kennet Gjelbrejt. — M.: Izdatel'stvo «Evropa», 2009. — S. 33.
4. Gorc, A. Nematerial'noe. Znanie, stoimost' i kapital [Tekst] / A. Gorc / per. s nem. i fr. M. M. Sokol'skoj; Gos. Un-t — Vysshaja shkola jekonomiki. — M.: Izd. Dom Gos. Un-ta — Vysšej shkoly jekonomiki, 2010. — S. 41.
5. Sidorina T. Ju. Civilizacija truda: zametki social'nogo teoretika / T. Ju. Sidorina. — SPb.: Aletejjja, 2014. — S. 286-287.
6. Orehov Andrej Mihajlovich. Social'naja filosofija: Predmet, strukturnye profili i vyzovy na rubezhe XXI veka / A. M. Orehov. — M.: Knizhnyj dom «LIBROKOM», 2011. — S. 226–227.
7. Antologija mirovoj filosofii. V 4-h t. T. 3. Burzhuaznaja filosofija konca XVIII v. — pervyh dvuh tretej XIX v. M., «Mysl'», 1971. — S. 341.
8. Bell D. Grjadushhee postindustrial'noe obshhestvo / D. Bell. — M.: Academia, 1999. — S. 168.
9. Santo B. Sila innovacionnogo samorazvitija / B. Santo // Innovacii. — 2004. — № 2. — S. 2.
10. Gazeta «SEGODNJA». — 7.03. 2013. — S. 5.

Стаття надійшла до редакції 13.03.2015 р.